

על מדרשי שמות תלמודיים: עיצוב ספרותי ומשמעותו

נחמן לוי*

תופעת "מדרש שם" במקרא¹ ידועה כאחד מסוגי משחקי המילים ולשון נופל על לשון המקראיים למיניהם. נדמה שקיימת תופעה דומה גם בתלמוד ומדרש, הן בסיפורים והן בהלכות.² אין כוונתי לדרשות על שם דמות מקראית במדרשי הכתובים (אף אלו "שניתנו להידרש"),³ כי אם לעיצוב ספרותי בסיפור או סוגיה תלמודית בעניין שם (של תנא או אמורא) או דמות או שם מקום. אציג כאן כמה דוגמאות שנקרו לפניי ואחרות שצוינו זה מכבר.⁴ ברור שאין אלה אלא מעט מזער, ויש אין ספור דוגמאות אחרות, וודאי שיש גם הבנות אחרות.

הראשון שעמד על הפסידונים בתלמוד (נושא אחר לגמרי) הוא מהר"ץ חיות,⁵ והמחקר הבולט בנושא הוא של ר' ראובן מרגליות.⁶ לדבריהם, קיימת תופעה של קריאת חכמים על שם הלכה או אגדה שאמרו. למשל: "שלשה מטבעות זה על גב זה... חייב להכריז. אמר רבי יצחק מגדלאה: והוא שעשוין כמגדלין" (בבא מציעא כה ע"א). ודוגמה קיצונית ממנה: "רבי זוהמאי אומר: כשם שמזוהם פסול לעבודה כך ידים מזוהמות פסולות לברכה" (ברכות נג ע"ב). הר"ר מרגליות טען (והעיר שאף מהר"ץ חיות הרגיש בזה) שלא ייתכן דבר זה אצל חכמים בעלי מאות הלכות במשנה ובתלמודים, וציין עשרות מובאות של כינויים לבעלי הלכות יחידאיות.

* המחלקה למדעי היהדות, Michigan Jewish Institute.

¹ החיבור המקיף ביותר בתחום זה הוא של מ' גרסיאל, מדרשי שמות במקרא, רמת-גן תשמ"ח.
² על משחק המילים במדרש ואגדה: י' פרנקל, דרכי האגדה ומדרש, א, עמ' 436; idem, "Paronomasia in Aggadic Narratives", *Scripta Hierosolymitana* 27, Jerusalem 1978, p. 27 ואף במקורות הלכתיים: ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח, עמ' 120.

³ מדרש אגדה במדבר א; רות רבה ב, א.

⁴ מהר"ץ חיות, מבוא התלמוד, פרק יז, הגהות לתלמוד בבלי בבא מציעא כה, א; ר' ראובן מרגליות, "הפסידונים בתלמוד", לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' 8. וציין ש"י פרידמן ("השם גורם: דברי החכם נופלים על שמו", ואלה שמות: מחקרים באוצר השמות היהודיים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' נא-עה) את צ"ה ליעווין, "העלם דבר", השחר יב (תרמ"ד), עמ' 553; מנחת יהודה לבראשית רבה, עמ' 776; צ' מלטער, מסכת תענית, ניו יורק תר"ץ, תש"ב, עמ' 24; י' קאפח, "על שמות בעלי שמועה הזהים עם שמועתם", סיני נז (תשכ"ה), עמ' קנט-קס; י"א זליגמן, מחקרים, עמ' 437; ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 145; ש"י פרידמן, תלמוד ערוך, ב"מ פ"ו, ירושלים תשנ"ז, עמ' 418.

⁵ מבוא התלמוד, פרק יז, הגהותיו לתלמוד בבלי בבא מציעא כה ע"א.

⁶ "הפסידונים בתלמוד", לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' 8.

אולם לענייננו ניתן לטעון שלעתים קשה לקבוע אם שם או כינוי הוא אכן על שם הלכה, או שמא ההפך: מרכיב בסיפור או בסוגיה הוא עיצוב ספרותי על שם תנא או אמורא או דמות בסיפור. לכן הוצע שיש ש"השם גורם", ⁷ כשדברי החכם נופלים על שמו מפני שהתעניין בהלכה בשל זיקתה לשמו: "משום דשמיה הכי דריש לשמיה הכי" (רש"י, נדה לו ע"ב, ד"ה אסיתא). אין בידי כל דרך לקבוע בעניין זה, וגם אין לי כל עניין בכך. טרחו להסביר (ולפעמים אף לשלול) את התופעה, וייתכן שיטרחו עוד. נדמה שקיימות דוגמאות רבות לתופעה במסירה או בעריכה של סיפור תלמודי או אגדתי. עוד מתברר שברוב המקומות העיצוב או הזיקה לדברי החכם הם דווקא "ברובד הראשוני של ניסוח דברי התנאים והאמוראים"; "ברובד הקדום והמקורי של ספרות התלמודית-מדרשית", כ"תופעה שורשית של הריטוריקה התלמודית-מדרשית עצמה" בדרכי לשון חכמים ⁸ ולא ברובד העריכה או ההעתקה, כפי שטענו תחילה. ⁹ כאן נתמקד רק בפן צחות הסגנון ביצירת חז"ל, ואין בתופעה כל השלכה על אמינות סיפור (או שמועה) כי אם על אמינות הסיפור.

מעבר לרובד הסגנוני יש לעמוד על משמעותו של מדרש השם ותפקידו הסיפורי, במידה וניתן לפרשו ולהגדירו. אפשר שיהיה בו כדי להביע קשר רעיוני (היפוך או עימות או חילוף סיפורי) כיותר מקישוט (ואף גם זאת) כשמביעים רעיון או זיקה בין רעיונות. לכן יש לסווג את מדרשי השמות למיניהם. יש שמדרשי שמות יוצרים זהות בין נושא השם לגורלו או לאופיו, או שלמשחק המילים יש תפקיד אמבלמטי בסיפור או בסוגיה. אבל יהיו מדרשי שמות בסיפור או בדרך כלל בהבאת שמועה בשם חכם, שתפקידם (לפחות למראית עין) בעיקר משחק מילים ברובד הצחות הסגנונית הצורנית בלבד.

תחילה יש לעיין במדרשי שמות הנראים מן הסוג הראשון – יוצרים זיקה בסיפור לנושא השם.

שמות של חכמים הקשורים בסיפורים

שמעון בן שטח (בבלי, חגיגה טז ע"ב; מכות ה ע"ב)

דתנו רבנן: אמר רבי יהודה בן טבאי: אראה בנחמה אם לא הרגתי עד זומם להוציא מלבן של צדוקין שהיו אומרים אין עדים זוממין נהרגין עד שיהרג הנידון.

⁷ ש"י פרידמן (לעיל, הע' 4), "השם גורם", שם.

⁸ פרידמן, "השם גורם", עמ' נג, עו.

⁹ J. Horowitz, "Ueber einige Namen der Rabbinen im Talmud und Midrasch", *Monatsschrift für Gesschichte und Wissenschaft des Judenthums* 32 (1883), pp. 306-317; J.D. Wynkoop, "A Peculiar Kind of Paranomasia in the Talmud and Midrash", *JQR* 2 (1911), pp. 2-23; ש"מ רובנשטיין, שמות מלאכותיים, קובנה תרצ"ב, עמ' 59-61; L. Jacobs, "How Much of the Babylonian Talmud is Pseudepigraphic?" *Journal of Jewish Studies* 28 (1997), pp. 46-59.

אמר לו **שמעון בן שטח**: אראה בנחמה אם לא שפכת דם נקי שהרי אמרו חכמים: אין עדים זוממין נהרגין עד שיזומו שניהם... מיד קבל עליו יהודה בן טבאי שאינו מורה הלכה אלא בפני **שמעון בן שטח**. כל ימיו של יהודה בן טבאי היה **משתטח** על קברו של אותו הרוג, והיה קולו **נשמע (=שמעון בן שטח)** כסבורין העם לומר שקולו של הרוג הוא. אמר להם: קולי הוא, תדעו שלמחר הוא מת ואין קולו נשמע.

קטע זה האחרון ("כל ימיו של יהודה בן טבאי היה משתטח"), שבו מופיע מדרש השם, אינו בתוספתא סנהדרין ו, ו, שהיא מקור הבבלי (ולא במקבילות בירושלמי ומדרש תנאים).¹⁰ ברור שרבי יהודה בן טבאי הצטער על שכבר אינו יכול להפוך פסק דינו בעקבות הערת **שמעון בן שטח**, ולכך בהיפוך בשמו היה **משתטח** על קברו של אותו הרוג והיה קולו **נשמע**.

אילפא (בבלי תענית כא ע"א)

עד דאתא **אילפא** מליך רבי יוחנן. אמרו לו: אי אתיב מר וגריס לא הוה מליך מר. אזל תלא נפשיה באסקריא **דספינתא**. אמר: אי איכא דשאיל לי במתניתא דרבי חייא ורבי אושעיא ולא פשטינא ליה ממתניתין נפילנא מאסקריא **דספינתא** וטבענא. ["עד שבא **אילפא** [ממסחרו], מליך רבי יוחנן. אמרו לו: "אילו ישב מר ולמד לא היה מולך?" [כרבי יוחנן שלא יצא למסחר]. הלך תלה עצמו בתורן **הספינה**. אמר: "אם יש מי ששואל אותי בברייתות של רבי חייא ורבי אושעיא ואינני פושט לו מתוך משנתנו נופל אני מתורן **הספינה** וטובע"]

כאן מדרש שם כפול בשמו (שבתלמוד ירושלמי נקרא "חילפיי" או "אילפיי") כש"**אילפא**" פירושו "**לימוד**" וגם "**ספינה**".¹¹ בזה מתחדד היחס והעימות המדומה בין לימודו ליציאתו למסחר (בספינה, כדרך התגרים, לרוב במקורות).

¹⁰ סנהדרין ו ה"ג, כג ע"ב. מובא במדרש תנאים דברים יט, יח, אולם קשה לקבוע אם לא נלקח מהבבלי באמצעות ה"מדרש הגדול" שממנו נחצב.

¹¹ יצחק כהן, "אלפא ורבי יוחנן", ספרות אגדה, ב (תשס"ד), עמ' 13; ר' ראובן מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' 8; Jeffrey Rubenstein, "Ilfa's Desperate Challenge", *Stories of the Babylonian Talmud*, Baltimore 2010, p. 45.

נחום איש גמ זו (תלמוד בבלי, תענית כא ע"א)¹²

ואמאי קרו ליה נחום איש גמ זו? דכל מילתא דהוה סלקא ליה אמר גמ זו לטובה.

אך יש לעמוד על מקור זה לאור סיפורים דומים בירושלמי (ברכות פ"ט ה"ה, יד ע"ב; סוטה פ"ה ה"ה, כ ע"ג):¹³

נחמיה עמסוני שימש את רבי עקיבא עשרים ושתים שנה ולמדו אתים וגמים ריבויין אכין ורקין מיעוטיין.
אמר ליה מה הוא ההן דכתיב "את ה' אלקיך תירא".

וכן שלושה סיפורים בבראשית רבה (א, יד; כב, ב; נג, טו) ותנחומא (בראשית ח) – כולם באותו דפוס ומתכונת:

רבי ישמעאל שאל את רבי עקיבא. אמר לו: "בשביל ששמשת את נחום איש גמ זו עשרים ושתים שנה אכים ורקים מיעוטים, אתים גמים ריבויים הדין 'את' דכתיב הכא, מה הוא?"
אמר לו [רבי עקיבא]: "..."
אמר לו [רבי ישמעאל]: "כי לא דבר רק הוא מכם (דברים לב, מז)"
ואם רק הוא, מכם, שאין אתם יודעים לדרוש, אלא..."

כל שלושת הסיפורים מתמקדים בדרשות ריבויי ה"אתים" ("את ה' אלקיך תירא"; "קניתי איש את ה'"; "ויהי אלקים את הנער"), ה"אכים ורקים מיעוטים, אתים גמים ריבויים" שקיבל מרבו. אפשר שהמשחק הוא על שם יחס רבי ישמעאל ל"רקים

¹² כבר העירו (רבנו חננאל לתענית כא ע"א; ערוך, ערך "גמזו"; א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, בערך "נחום איש גמ זו") שייתכן שנקרא "נחום איש גמ זו" על שם העיר "גמזו" שבדברי הימים ב כח, יח. לפי זה ניתן לזהותו עם "שמעון העמסוני, ואמרי לה נחמיה העמסוני", שהיה דורש כל אתין שבתורה, כיוון שהגיע ל"את ה' אלקיך תירא" (דברים ו, יג; י, טו) פירש... עד שבא רבי עקיבא ולימד "את ה' אלקיך תירא" (קידושין נז ע"א; בבא קמא מא ע"ב, בכורות ו ע"ב). שהרי בבבלי חגיגה יב ע"א מובא: "שאל רבי ישמעאל את רבי עקיבא... אתה ששימשת את נחום איש גמ זו עשרים ושתים שנה שהיה דורש כל אתין שבתורה". יהיה "נחמיה העמסוני" = "הגמזוני" = "נחום איש גמ זו" (העירני על כך בני הרב יהושע שיח'. תודתי שלוחה לו על זה), בחילוף אותיות עי"ן וגימ"ל בשפות שמיות, כבערבית – ג' (כן בירושלמי ברכות פ"ט ה"ה, יד ע"ב: "נחמיה עימסוני", אולי על שם העיר "גמזו").

¹³ וירושלמי סוטה פ"ה ה"ה, כ ע"ג, שבשניהם נחמיה עימסוני הוא ששימש את רבי עקיבא. ראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ח"א עמ' 165. ראה גם עזרא ציון מלמד, מבוא לספרות התלמוד, עמ' יא, הע' 3.

וגמרים",¹⁴ שקיבל רבי עקיבא מרבו, שלכך אומר "כי לא דבר רק הוא מכם" ודורש בדרכו של נחום איש גמ¹⁵ זו. יצוין עוד קטע מהבבלי, תענית כא ע"א:

אמרו עליו על נחום איש גמ זו שהיה סומא משתי עיניו, גדם משתי ידיו, קיטע משתי רגליו, וכל גופו מלא שחין... אמרו לו תלמידיו: רבי, וכי מאחר שצדיק גמור אתה, למה עלתה לך כך? אמר להם: בניי, אני גרמתי לעצמי. שפעם אחת הייתי מהלך בדרך לבית חמי, והיה עמי משוי שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים. לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצתה נשמתו. הלכתי ונפלתי על פניו, ואמרתי: עיני שלא חסו על עיניך, יסומו, ידי שלא חסו על ידיך, יתגדמו, רגלי שלא חסו על רגליך... ואמאי קרו ליה נחום איש גמ זו? דכל מילתא דהוה סלקא ליה אמר גמ זו לטובה.

נחום איש גמ זו שהיה "צדיק גמור" אומר: "אני גרמתי לעצמי". הוא גוזר על עצמו להיות גידם משום שעסק במגדים (ונעשה כל גופו מלא שחין) ואומר "גמ זו לטובה", בצימודי "גמ"/"גמור/גרמתי", ו"מגדים"/"גדם"/"יתגדמו".

רבי אלעזר בן שמוע (בבלי, מנחות יח ע"א)

אמר רבי: כשהלכתי למצות מדותי אצל ר' אלעזר בן שמוע ואמרי לה למצות מדותיו של ר' אלעזר בן שמוע. מצאתי יוסף הבבלי יושב לפניו, והיה חביב לו ביותר עד לאחת
אמר לו: רבי, השוחט את הזבח להניח מדמו למחר, מהו... אמר לו: כשר, אלא שר' אליעזר פוסל.
צהבו פניו של יוסף הבבלי. אמר לו: יוסף, כמדומה אני שלא כיווננו שמועתינו עד עתה.
זלגו עיניו דמעות של רבי אלעזר בן שמוע, אמר: אשריכם תלמידי חכמים שדברי תורה חביבין עליכם ביותר.

שם רבי אלעזר בן שמוע מתקשר בבירור לשמועות.

רבי נחום איש קודש קדשים [רבי מנחם בר סימאי] (ירושלמי, עבודה זרה פ"ג הי"א, מג ע"ב)

רבי יעקב בר אידי הוה מיסתמיך ברבי יהושע בן לוי. מטון לאדורי צלמא
אמר ליה: נחום איש קודש קדשים עבר ואת לית את עבר? עבור קומי וסמי עיניה

¹⁴ תוספתא שבועות פ"א ה"ז; בבלי שבועות ד ע"ב, ועוד.

¹⁵ ובספרי לב: "רבי ישמעאל היה דורש שלוש אתים בתורה: והשיאו אותם עון אשמה (ויקרא כב, טז); וזאת תורת הנזיר ביום מלאת ימי נזרו יביא אותו אל פתח אהל מועד (במדבר ו, יג); ויקבור אותו בגיא (דברים לד, ו).

[רבי יעקב בר אידי היה **מסתמך** ברבי יהושע בן לוי. פגעו בתהלכות הצלם. אמר לו: **נחום איש קודש קדשים** עבר ואתה לא עובר? עבור לפניו וסמא את עינו] "עבור לפניו ויהא לו לבזיון" (פני משה, שם)¹⁶

נחום איש קודש קדשים הוא "מנחם בנן של קדושים":¹⁷ רבי מנחם בר סימאי (פסחים קד ע"א; עבודה זרה נ ע"א: "מאן ניהו בנן של קדושים? רבי מנחם ברבי סימאי. ואמאי קרו ליה בנן של קדושים? דאפילו בצורתא דזוזא לא מיסתכל"). ואולי קשור סופו ("וסמי") גם בתחילתו ("הוה מיסתמיך").

רבי זכריה בן אבקולס (בבלי גיטין נו ע"א; תוספתא שבת פט"ז, ה"ז)

אמר רבי יוחנן: **ענוותנותו** של רבי זכריה בן **אבקולס** החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו. בית הלל אומ' מגביהין מעל השלחן עצמות וקלפין בית שמיי אומר מסלק את הטבלה כולה ומנערה. זכריה בן **אבקילס** לא היה נוהג לא כדברי בית שמיי ולא כדברי בית הלל אלא נוטל ומשליך לאחר המטה. אמר ר' יוסה **ענוותנותו** של ר' זכריה בן **אבקילס** היא שרפה את ההיכל.

יש שפירשו את דברי ר' יוסה כמשחק מילים ב"**אבקולס**" כמשמעו ביוונית: "ענוותן", כשכאן הוא היפוכו.¹⁸ ויש שהוסיפו שגם "בר **קמצא**" בסיפור זה פעל בניגוד מוחלט להוראת שמו, שהרי מוכן היה לשלם את כל הוצאות סעודת מארחו.¹⁹

בן עזאי (בבלי ברכות סב ע"א)

תניא, אמר רבי עקיבא: פעם אחת נכנסתי אחר רבי יהושע לבית הכסא, ולמדתי ממנו שלשה דברים.

¹⁶ וראה יואל פלורסהיים, "רבי מנחם (=נחום) בן סמאי", תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 151-153; Seth Schwartz, *Imperialism and Jewish Society, 200 BCE. to 640 CE*, Princeton 2001, p. 145.

¹⁷ ירושלמי מגילה פ"א הי"א, עב ע"ב; עבודה זרה פ"ג הי"א, מג ע"ב; בבלי עבודה זרה נ ע"א; קהלת רבה ט, ב.

¹⁸ ד' רוקח, "זכריה בן אבקולס – ענוותנות או קנאות", ציון נג (תשמ"ח), עמ' 53-56. וראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 269; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 358.

¹⁹ י' ברמן, "מעשה קמצא ובר-קמצא – האם אכן עניינו שנאת חנם?", דף שבועי, אוניברסיטת בר-אילן, פרשת דברים ותשעה באב תשס"ה. רובנשטיין, *Talmudic Stories*, עמ' 148, מקשרו במובן "בן הארבה", שבא לסעודה רומז לרעב הנורא העתיד להיגרם בירושלים. ע' ישראלי-טרן, אגדות החורבן, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1997, עמ' 19, גוזרת את השם מפעולת קמיצת הכוהן כרומזת לביקורת כלפי המעמד הכהני של סוף ימי בית שני. ראה י' פורסטנברג, קמצא ובר קמצא, גיטין נה ע"ב–נו ע"א: חמש סוגיות מן התלמוד הבבלי, תשס"ב, הערה 23.

אמר ליה בן **עזאי**: עד כאן **העזת** פנים ברבך. אמר ליה: תורה היא וללמוד אני צריך.
 תניא, בן **עזאי** אומר: פעם אחת נכנסתי אחר רבי עקיבא לבית הכסא, ולמדתי ממנו שלשה דברים.
 אמר לו רבי יהודה: עד כאן **העזת** פנים ברבך. אמר ליה: תורה היא וללמוד אני צריך.

תוספת זו "עד כאן **העזת** פנים ברבך. אמר ליה: תורה היא וללמוד אני צריך" אינה מופיעה במקורות הסיפור בירושלמי ברכות פ"ט ה"ה, יד ע"ג, ונראה שהיא תוספת הבבלי.²⁰ נראה שבבבא הראשונה בן עזאי הוא ה"מעז" להאשים את ר' עקיבא בהעזה, ובשנייה הוא הנאשם בעזות.

רבי מאיר (ויקרא רבה ט, ט)

רבי מאיר הוה יתיב ודריש בלילי שבתא
 הוות תמן חדא איתתא יתיבה ושמעה ליה, תנתה מדרשיה
 אמתנית עד דיחסל מה דדריש אזלת לבייתא **אשכחת בוצינא טפי**
 אמר לה בעלה אן הוית? אמרה ליה אנה יתיבה ושמעה דרושה
 אמר לה לא כן וכן את עיילא להכא, עד דאזלת ורוקת באנפי דרושא
 יתיבין שבתא קדמייתא שבתא תניינה ותליתאה
 אמרין לה מגירתא כדו אתון **צהיבין**, איתי אנן עמך לגבי דרושא
 כיון **דיחמא** יתהון ר' מאיר **צפה** ברוח הקודש
 אמר להון אית מינכון איתתא דחכימא למילחש **לעיינא**
 אמרין לה מגירתא כדו את אזלת ורוקת באנפיה ומישתרי לבעליך
 כיון דיתבת קמיה איבדלת מיניה; אמרה ליה רבי לית אנא חכימא למילחש עיינה
 אמר לה רוקי באנפי שבע זימנין ואנא מינשם, רקת באנפיה שבע זמנין
 אמר לה: איזילי אמרי לבעליך: אנת אמרת חדא זימנא, אנא רקת שבע סימנין
 אמרו לו תלמידיו: רבי כך מבזין את התורה? לא הוה לך למימר לחד מינן
 למילחש לך?
 אמר להו לא דיו למאיר להיות שוה לקונו
 דתני רבי ישמעאל גדול שלום ששם הנכתב בקדושה אמר הק' ימחה על המים
 בשביל להטיל שלום בין איש לאשתו.
 [רבי **מאיר** היה יושב ודורש בלילי שבת. הייתה שם אישה אחת יושבת ושומעת
 לו. נתאחרה דרשתו. המתנה עד שגמר מה שדרש, הלכה לביתה ומצאה **הנר**
כבה. אמר לה בעלה: היכן היית? אמרה לו: ישבתי ושמעתי דרשה. אמר לה: כך
 וכך [=לשון שבועה] שאין את נכנסת לכאן עד שתלכי ותירקי בפני הדרשן.
 ישבו שבת ראשונה, שנייה, ושלישית. אמרו לה שכנותיה: כעת אתם מריבים,
 גלך עמך אל הדרשן. כיוון **שראה** אותם רבי מאיר, **צפה** ברוח הקודש. אמר

²⁰ על עריכת הנוסחות ראה, S. Friedman, "A Good Story Requires Retelling", *Creation and Composition: The Contribution of the Bavli Redactors to the Aggada*, J.L. Rubenstein (ed.), Tübingen 2005, p. 62

להן: יש ביניכן אישה היודעת ללחש **עין**? אמרו לה שכנותיה: כעת את הולכת ויורקת בפניו וזהי מותרת לבעלך. כיוון שישבה לפניו נרתעה מלפניו. אמרה לו: רבי, אין אני יודעת ללחוש **עין**. אמר לה: רוקי בפני שבע פעמים ואני מתרפא. ירקה בפניו שבע פעמים. אמר לה: לך אמרי לבעלך, אתה אמרת פעם אחת, אני ירקתי שבע פעמים. אמרו לו תלמידיו: רבי, כך מבזים את התורה? לא היה לך לומר לאחד מאתנו ללחוש לך? אמר להם: לא דיו למאיר להיות שווה לקונו? ששנה רבי ישמעאל: גדול שלום, **ששם** הנכתב בקדושה אמר הקב"ה ימחה על המים בשביל להטיל שלום בין איש לאשתו.].

כאן קשור שמו של ר' **מאיר** ישירות במשמעות הסיפור. דיו להיות שווה לקונו, **ששמו** הנכתב בקדושה ימחה על המים להטיל שלום. מכאן משמע שגם שם רבי **מאיר** נמחה להטיל שלום ולתקן המריבה שהתעוררה מדרשתו שבעקבותיה חזרה האשה באיחור: "ומצאה **הנר כבה**". תורתו המאירה גרמה חושך בביתם, ולכן שמו ותורתו נמחים להטיל שלום ביניהם.

נראה שאכן משמעות שמו קשורה במשמעות הסיפור ופענוחו (ור' מאיר עצמו היה דורש במשמעותם של שמות):

רבי מאיר היה דורש שמות (תלמוד ירושלמי ראש השנה פ"ג ה"ט, נט ע"א; בראשית רבה מב,ה).
היה דייק בשמא" (יומא פג ע"ב).
כשהיה ר' מאיר רואה אדם היה למד שמו ומשמו היה יודע מעשיו (תנחומא [בובר] בראשית ל).

שמו "מאיר" מורה על תורתו המאירה:

אמר רבי: האי דמחדדנא מחבראי דחזיתיה לרבי מאיר מאחוריה, ואילו חזיתיה מקמיה הוה מחדדנא טפי, דכתיב (ישע' ל, כ) והיו עיניך ראות את מוריך. ולמה נקרא שמו רבי **מאיר**? שהוא **מאיר עיני חכמים בהלכה** (עירובין יג ע"ב).
כשבקשה המלכות מרבותינו לשלח מהם פנס, אמרו, כמדומין אנו שאין מבקשין ממנו אלא **מאיר פנים**. שלחו להם את ר' **מאיר** והיו שואלין אותו (קהלת רבה א).

בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב: "ויעש ה' אלקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם": "כתנות אור" (בראשית רבה כ, יב).

במקום אחר בבראשית רבה (צב, ו) רבי מאיר אומר לפונדקי שארב עליו להרגו בלילה שמחכה לו בבית הכנסת אח ששמו "כי טוב". הלך שם הפונדקי וצעק "כי טוב, כי טוב" כל הלילה. בבוקר קם רבי מאיר ללכת ואמר לו שאחיו כבר הגיע, שנאמר: "וירא אלקים את **האור כי טוב**". נראה שאכן רבי מאיר הוא אחי האור "כי טוב" שבבית הכנסת.²¹ לכן "כיון דיחמא יתהון (שראה אותם) ר' מאיר, **צפה** ברוח הקודש" והרגיש

²¹ וראה הערת המהדיר מ"א מירקין לבראשית רבה צב, ו.

בחושך ומריבה ששוררים בביתם, מה שחשות השכנות בעת ריב: **"צהיבין"** – משחק מילים דק על **"צפה"**. וכאן **"צהיבין"** הוא דו-משמעי: פירוש אחד: **"מריבים"** ו**"כועסים"**:

מתוך שהיו עומדין **וצהיבין** קפץ שבטו של בנימין וירד לים תחלה (מכילתא דרבי ישמעאל, בשלח ה).

כך אש וברד **צהיבין** זה לזה (שמות רבה יב, ה).

משל לשני כלבים שהיו בעדר והיו **צהיבין** זה לזה (סנהדרין קה ע"א).

וכי יריבון אנשים והכה איש את רעהו... ולא ימות: מגיד שה**צהיבה** מביאה לידי מיתה (מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים, מס' דנזיקין ו).
שם **יצהיבו** את בני העיר (מכילתא דרשב"י יב, טז).²²

ובתרגום שמואל א א, ו: **"וכעסתה צרתה"** – **"ומצהבא לה צרתה"**, ועוד.
פירוש אחר הוא **מאור פנים** (כנראה באטימולוגיה דומה):²³

היום פניך **צהיבין** (נדרים מט ע"ב).

צהבו פניו של יוסף הבבלי (מנחות יח ע"ב).

צהבו פניו של רבי אסי (זבחים יט ע"ב).

צהבו פניו של רבי יהודה (ספרי קמח; מנחות סח ע"ב).

צהבו פניו של רבי (חולין ז ע"ב).

ומאימתי בני יונה פסולין? **משיצהיבו** (ספרא ו).

כאן חוזרת האישה לבית מדרשו של רבי **מאיר**, מקור **המריבה** בתורתו **המאירה** כאן חוזרת האישה לבית מדרשו של רבי **מאיר**, מקור **המריבה** בתורתו **המאירה**. הזיקה לשמו כאמבלמטי מתחדדת בנוסח הסיפור בירושלמי על שם מקום בית מדרשו **"בכנישתא דחמתא"**, מקור המתח בסיפור:

חמתא (ירושלמי, סוטה פ"א ה"ד, טז ע"ד)

רבי **מאיר** הוה יליף דריש בכנישתא **דחמתא** כל לילי שובא, והוה תמה חדא איתתא יליפה שמעה קליה חד זמן **עני** דריש אזלת בעית מיעול לביתיה ואשכחא **בוצינא מיטפי** אמר לה בעלה הן הוייתה אמרה ליה מישמעא קליה דדרושא אמר לה מכך וכך דלית ההיא איתתא עללה להכא לבייתה עד זמן דהיא אזלה ורקקה גו אפוי דדרושא **צפה** רבי **מאיר** ברוח הקודש ועבד גרמיה חשש **בעייניה** אמר כל איתתא דידעה מילחוש **לעיינה** תיתי תילחוש אמרין לה מגירתא הא **ענייתך** תיעלין לביתך.

²² ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, יום טוב פ"ב ה"ב ("והיו מתיראין שמא יצהיבו את בני העיר"), ציין ש"הצביבה" פירושה מריבה, והכתיב "יצהיבו" נשמר שם, וצחב בארמית הנוצרית של ארץ ישראל פירושה לריב. ראה גם אצל סוקולוף בערכו.

²³ קוהוט, ערוך השלם, בערכו.

[רבי מאיר היה דורש בבית הכנסת של **חמת** כל לילי שבת. והייתה שם אישה שעמדה ושמעה לקולו. פעם אחת נתארכה דרשתו, והלכה לביתה ומצאה **שכבה הנר... צפה** רבי מאיר ברוח הקודש ועשה עצמו כאילו חושש **בעיניו**. אמר: כל אישה היודעת ללחוש לעין תבוא ותלחש. אמרו לה שכנותיה: הנה הגיע זמנך לחזור לביתך]

אמנם היה בית כנסת בחמת (על שם **חמי** טבריא [מגילה ו' ע"א]),²⁴ ורבי מאיר היה דורש בטבריה (ירושלמי חגיגה ב, א; קהלת רבה ז, א) הסמוכה לה (תוספתא עירובין פ"ז ה"ב, בבלי מגילה ו' ע"א), אולם נראה שכאן בא משחק על **חמתא** כ"ראיה" בארמית של הירושלמי ושל ויקרא רבה. המשחק מתחדד כשהוא רואה אותה חוזרת לבית הכנסת, ו"**צפה** ר' מאיר ברוח הקודש ועשה עצמו כאילו חושש **בעיניו**" (ויקרא רבה: "כיון **דיחמא** יתהון"). בזה מתבטאת הזיקה ב"ראיה"/"עיניים" למתח בממד הזמן בין המתח שנגרם כש"**עני** דריש" ("**נתארכה** דרשתו") ובין הפתרון: "ועבד גרמיה חשש **בעייניה**" (עשה עצמו כאילו חושש בעיניו), ובזה "**הא ענייך** תיעלין לביתך" ("הנה הגיע זמנך לחזור לביתך").

שמות אנשים אחרים בסיפורים

יוסף מוקיר שבי (בבלי שבת קיט ע"א)

יוסף מוקיר שבי הוה ההוא נכרי **בשכבותיה**, דהוה נפיש נכסיה טובא. אמרי ליה כלדאי: כולהו נכסי יוסף מוקיר שבי אכיל להו. אזל זבניהו לכולהו ניכסי, זבן בהו מרגניתא, אותבה בסייניה. בהדי דקא עבר מברא אפרחיה זיקא, שדייה במיא, בלעיה כוורא. אסקוה אייתוה אפניא דמעלי שבתא. אמרי: מאן זבין כי השתא? אמרי להו: זילו אמטיוהו לגבי **יוסף מוקיר שבי**, דרגיל דזבין. אמטיוה ניהליה, זבניה.

קרעיה, אשכח ביה מרגניתא, זבניה בתליסר עיליתא דדינרי דדהבא. פגע ביה ההוא סבא, אמר: מאן דיזיף **שבתא**, פרעיה **שבתא**. [**יוסף מוקיר שבת** היה נכרי **בשכונתו** שהיו לו הרבה נכסים. אמרו החוזים הכלדאים: כל נכסיך יוסף מוקיר שבת יאכלם. הלך ומכר את כל נכסיו וקנה פנינה ושמה בסודרו. כשעבר את הנהר, פרחה רוח והפילתו למים, ובלעה דג. [הדייגים] העלוהו והביאוהו מאוחר בערב שבת. אמרו מי יקנה את זה בשעה כזו? אמרו להם: לכו והביאוהו ליוסף מוקיר שבת שרגיל לקנות כזה. והביאוהו לו וקנאו. קרעו ומצאו בו את הפנינה, מכרה בשלושה עשר שקי דינרי זהב. פגע בו זקן אחד, אמר: מי **שלוה לשבת**, השבת פורעת לו].

²⁴ ז' וייס, "בתי כנסת עתיקים בטבריה ובחמת", עידן 11 (תשמ"ח), עמ' 34-48.

צוין ש"יוסף מוקיר שבי" בתחילה ו"דיזיף שבתא" בסוף יוצרים מסגרת עוטפת של אינקלוזיו במושגי האגדה.²⁵ יונה פרנקל גם עמד על העימות בין תפיסת ה"כלדאי" בתחילה ו"ההוא סבא" בסוף למבנה הכיאסטי בסיפור כולו.²⁶ ניתן לציין בחילוף המשא ומתן הכיאסטי שציין של **זבניה/זבן** ("מכר/קנה" = של הנכרי) ו**זבניה/זבניה** ("קנה/מכר" = של יוסף) שהביא את הנכסים ליוסף מוקיר שבי, את החילוף **זבניה/יזיף**, שבו מתקיימת פריעת השבת. יש להוסיף את עימות "יוסף מוקיר שבי" עם "ההוא נכרי בשבבותיה" בהצגת הסיפור. מורגש אולי גם צליל אותיות "כל" ב"אמרי ליה כלדאי: כולהו נכסי יוסף מוקיר שבי אכיל להו", שמתקיים בסוף בדג שאוכל. ואולי יש אף היפוך ב"מוקיר שבי" ו"קרעיה [לדג]", בסיום הסיפור.

קטיעה בר שלום (בבלי עבודה זרה י ע"ב)

תניא נמי הכי... פרט לקטיעה בר שלום. קטיעה בר שלום מאי היא?
דהוא קיסרא דהוה סני ליהודאי, אמר להו לחשיבי דמלכותא:
מי שעלה לו נימא ברגלו, יקטענה ויחיה או יניחנה ויצטער?
אמרו לו: יקטענה ויחיה. אמר להו קטיעה בר שלום... קרו לך מלכותא
קטיעה...

אמר ליה: מימר שפיר קאמרת, מיהו כל דזכי למלכא שדו ליה לקמוניא חלילא
כד הוה נקטין ליה ואזלין, אמרה ליה ההיא מטרוניתא: ווי ליה לאילפא דאזלא
בלא מכסא

נפל על רישא דעורלתיה קטעה...

יצתה בת קול ואמרה: "קטיעה בר שלום מזומן לחיי העולם הבא"
[כן שנויה בברייתא... פרט לקטיעה בר שלום. קטיעה בר שלום מה הוא?
שהיה אותו קיסר שהיה שונא ליהודים, אמר לחשובי המלכות: מי שעלה לו
נימא ברגלו, יקטענה ויחיה או יניחנה ויצטער? אמרו לו: יקטענה ויחיה. אמר
לו קטיעה בר שלום... יקראו לך מלכות קטועה. אמר לו: יפה אמרת, ברם כל
הנוצח את המלך בדברים משליכים אותו לכבשן. כשהיו לוקחים אותו ללכת,
אמרה לו אותה מטרוניתא: אוי לספינה שהלכה בלי המכסה. נפל על ראש
ערלתו וקטעה. יצתה בת קול ואמרה: קטיעה בר שלום מזומן לחיי העוה"ב].

כבר ציין ר' ראובן מרגליות לבבלי קידושין סו ע"ב: "לכן אמור הנני נותן לו את
בריתי שלום" (במדבר כה, יב) ... וי"ו דשלום קטיעה היא".²⁷ יש שזיהו את קטיעה

²⁵ Norman J. Cohen, "Structural Analysis of a Talmudic Story: Joseph-Who-Honors-The-Sabbaths", *JQR* 72 (1982), p. 168. על התופעה ראה אברהם ולפיש, שיטת העריכה הספרותית במשנה על-פי מסכת ראש השנה, עבודת דוקטור, ירושלים תשס"א, ובארוכה אצל יונה פרנקל, דרכי האגדה והמדרש.

²⁶ "Chiasmus in Talmudic-Aggadic Narrative", *Chiasmus in Antiquity: Structures, Analyses, Exegesis*, J.W. Welch (ed.), (Hildesheim 1981), pp. 183-197.

²⁷ לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' יב.

בר שלום עם פלביוס קלמנס, בן אחות דומיטנס שהרגו בעקבות נטייתו ליהדות.²⁸ לכך יהיה "בר שלום" תרגום של Clemens. לפנינו אפוא שלושה מובנים של "קטיעה": האיום על ישראל, הסיכון הפוליטי שבכך וגיוורו ובריתו של "קלמנס" או קטיעה של שלום, שבקטיעתו (בריתו ומותו) נעשה שלום.²⁹

אימא שלום (בבלי בבא מציעא נט ע"ב)

אימא שלום דביתהו דרבי אליעזר אחתיה דרבן גמליאל הואי. מההוא מעשה ואילך לא הוה שבקה ליה לרבי אליעזר למיפל על אפיה. ההוא יומא ריש ירחא הוה, ואיחלף לה בין מלא לחסר... אשכחתי דנפל על אנפיה, אמרה ליה: קום, קטלית לאחי. [אימא שלום אשתו של רבי אליעזר ואחותו של רבן גמליאל הייתה. מאותו מעשה ואילך לא נתנה לרבי אליעזר ליפול על פניו [בתפילה]. אותו יום ראש חודש היה והתחלף לה בין [חודש] מלא לחסר. מצאתו שנפל על פניו. אמרה לו: "קום, הרגת את אחי"]

יש שפירשו את מוקד מחלוקת "תנורו של עכנאי" על פי שיטות בית הלל ובית שמאי בקביעת ההלכה,³⁰ וכאן אימא שלום, אחות רבן גמליאל מבית הלל ואשת רבי אליעזר בן הורקנוס מבית שמאי, מתווכת ביניהם. וכבר צוינה המציאות (ואולי הכוונה) של המשנה (יבמות פ"א מ"ד): "אף על פי שאלו אוסרין ואלו מתירין, לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי".³¹ ויש שעמדו על תפקיד תיווכה בין הערכים – בין רבן גמליאל המחרים לרבי אליעזר המוחרם: בין ערך הפסיקה ובין הצורך שלא ירבו מחלוקות בישראל. כלומר בין האמת לשלום. בתוספתא יבמות א, יא:

לא נמנעו בית שמאי לישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי אלא נהגו האמת והשלום ביניהן שנאמר "האמת והשלום אהבו" (זכריה ט, יט).

כך תתווך "אימא שלום" בין ערך האמת לערך השלום. יש לציין את המיוחד שבדוגמה זו, שמשקפת דרשת שם אינטר-טקסטואלית שקשורה להרכבם ויחסם של כמה מקורות.

²⁸ ז' יעב"ץ, תולדות ישראל ח"ו, ועוד, על פי Dios Cassius, 67:14, 1-2.
²⁹ וראה-Howard Jacobson, "Ketiah Bar Shalom", *AJS Review* 6 (1981), pp. 39-42; Alyssa M. Gray, "The Power Conferred by Distance From Power", *Creation and Composition: The Contribution of the Bavli Redactors (Stammim) to the Aggada*, Jeffrey Rubenstein (ed.), Tübingen 2005, pp. 23-69.

³⁰ ר"ר מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, עמ' 45; י' גילת, משנתו של ר' אליעזר, עמ' 328-329; ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד.

³¹ א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, "רבי אליעזר"; י' גילת, שם, עמ' 329, בשם ר' עזרא-ציון מלמד.

גביהא בן פסיסא (מגילת תענית, הסכוליון, עשרים וחמשה בסיון)

בקש אלסכנדרוס מוקדון לעלות לירושלם אמרו לו כותיים שרי יהודה אין מניחין אותך ליכנס לבית קדשי הקדשים שלהם... מה עשה **גביהא** בן פסיסא... משהגיע לבית קדשי הקדשים אמר לו מכאן ולפנים אי אפשר ליכנס אמר לו אני נכנס וכשאצא אשוה לך **גביהתך**.³² אמר לו אם אתה עושה כן רופא אומן תקרא ושכר הרבה תטול.

פרוקלוס בן פלוספוס (משנה עבודה זרה פ"ג מ"ד)

שאל **פרוקלוס בן פלוספוס** את רבן גמליאל בעכו שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי
אמר לו כתוב בתורתכם "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם" מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי?

טרחו לזהות אדם זה ועדיין אינו ברור. בתלמוד בבלי, עבודה זרה מד ע"ב, נאמר על משנה זו: "אמר רב חמא בר יוסף ברבי א"ר אושעיא: תשובה גנובה השיבו רבן גמליאל לאותו **הגמון**, ואני אומר אינה גנובה". והלוא אין כל אזכור במשנה שהיה **הגמון**. אמנם בוודאי היו אישים רומאים ששמום פרקלוס,³³ אולם דומני שהוא קשור כאן בתפקיד ה-*Procuratoris* – **הגמון** בלטינית ("הגמון" הוא יוונית). אפשר שבדברי ר' אושעיא יש משחק על השם "פרקלוס", אך נוצר הרושם שאם לפנינו מאורע ספציפי במשנה, שמו יכול לתפקד כצירוף טיפולוגי במשנה עצמה.
רובם של אלו שהתווכחו או העלו קושיות תאולוגיות (ואף מן המקראות) עם חכמים (לרבות רבן גמליאל עצמו) היו "הגמונים"³⁴ או "פילוסופים",³⁵ ויהיה פרקלוס

³² בראשית רבה (תיאודור-אלבק) סא, ו: "אני משווה לך **גביהתך**".

³³ ירושלמי סנהדרין, פ"ג ה"ו, כא ע"ב; William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, London 1870, p. 540

³⁴ בבלי ברכות לב ע"ב: "מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך, בא **הגמון** אחד ונתן לו שלום ולא החזיר לו שלום... אמר לו: ריקא, והלא כתוב בתורתכם 'רק השמר לך ושמר נפשך'; בירושלמי סנהדרין, פ"א ה"ב, יט ע"ב: "אגנטוס **הגמון** שאל לר"י בן זכאי: 'השור יסקל וגם בעליו יומת'; שם פ"א ה"ד יט ע"ד: "שאל אנטיגנס **הגמון** לר"י בן זכאי: משה רבכם או גנב היה או לא בקי בחשבון"; שם פ"א ה"ד, יט ע"ג: "קנטונינוס **הגמון** שאל את רבן יוחנן בן זכאי: בכלל חסירין ובפרט יתירין"; ספרי דברים שנא: "שאל אגניטוס **הגמון** את רבן גמליאל: כמה תורות ניתנו לישראל"; ספרי דאגדתא על אסתר, ו: "שאל **הגמון** אחד את ר' מאיר, א"ל עם בזוי אתם"; אליהו רבה יא: "אמר לו אותו **הגמון** לר' יהודה הנשיא: אנו רחמנים יותר מכם"; פסיקתא בראשית א: "שאל קונטריקוס **הגמון** את ר"י בן זכאי, כתוב אחד אומר ישרצו המים"; וכן, תענית יט ע"ב; חולין כז ע"א; בכורות ה ע"א; תוספתא חולין פ"ב הלכה כד, ועוד.

³⁵ בעבודה זרה נד ע"ב: "שאל **פלוספוס** אחד את רבן גמליאל, כתוב בתורתכם 'כי ה' אלקיך אש אוכלה הוא'" (וכן במכילתא דרבי ישמעאל יתרו, פרשה בחדש, תנחומא יתרו טז); ירושלמי ביצה, פ"ב ה"ה, סא ע"ג: "חד **פילוסופוס** שאל לבר קפרא"; מדרש תנאים דברים טו, י: "שאל **פלוספוס** אחד את רבן גמליאל: אמר לו כתיב בתורתכם 'נתן תתן לו'; בראשית רבה

[=הגמון] בן פלוסופוס דמות היסטורית עם שם טיפולוגי. עוד הוצע ששני השמות הם מעין "ליצנותא דעבודה זרה".³⁶

על שמות אישים ומקומות

דמא בן נתינה (בבלי קידושין לא ע"א; עבודה זרה כג ע"א)

שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם:
צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון ו**דמא בן נתינה** שמו
בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים ריבוא שער
והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו ולא ציערו
לשנה האחרת **נתן** הקב"ה שכרו, שנולדה לו פרה **אדומה** בעדרו.
נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמר להם: יודע אני בכם, שאם אני מבקש מכם כל
ממון שבעולם אתם נותנים לי
אלא אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא.

כשכר וחילופין **לדמא** שכיבד את אביו **נתינה**: "**נתן** הקב"ה שכרו שנולדה לו פרה
אדומה בעדרו", שבמשחק מילים כפול ודו-לשוני היא אכן שכר שמתאים לו, שהרי
"**דמרוס**" או "**דמריוס**" ביוונית (*Δάμαρις, δαμαλιν*) היא "**פרה צעירה**" (חכמי
ישראל ודמא בוודאי נשאו ונתנו ביוונית, שפת המנהל הרומי בארץ ישראל).³⁷
ועל דרך זה בתלמוד ירושלמי מובא מדרש שם גם על שם מקומו:

אשקלון (ירושלמי פאה פ"א ה"א, טו ע"ג; קידושין פ"א ה"ז, סא ע"ב)

אמר רבי חזקיה גוי **אשקלוני** היה וראש פטרוכלי היה
ואבן שישב עליה אביו לא ישב עליה מימיו וכיון שמת אביו עשה אותה יראה
שלו
פעם אחת אבדה ישפה של בנימן אמרו מאן דאית ליה טבא דכוותה
[פעם אחת אבדה [אבן] ישפה של בנימן [באפוד] אמרו: "למי יש אבן טובה
כמותה?]
אמרו אית **לדמא בן נתינה**
בעי מייתה להו ואשכח אבוה **דמיך** [ביקש להביאה להם ומצא את אביו **ישן**]

יא, ו: "**פילוסופוס** אחד שאל את רבי הושעיה, א"ל אם חביבה היא המילה"; בראשית רבה כ:
"**פילוסופוס** אחד בקש לידע לכמה הנחש... שאלו את רבן גמליאל"; בראשית רבה א:
"**פילוסופוס** אחד שאל את רבן גמליאל, אמר לו צייר גדול היה אלקיכם", ועוד.

³⁶ דב זלוטניק, 'פרקלוס בן פלוסוס', בתוך: ש"י פרידמן (עורך), ספר הזכרון לרבי שאול
ליברמן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 49-52.

³⁷ C. Hezser, *Jewish Literacy in Roman Palestine*, Tübingen 2001, p. 446; H. Rosén, "Die Sprachsituation im römischen Palästina," in Günter Newmann and Jürgen Untermann (eds.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit* (Beihefte der Bonner Jahrbücher 40), Köln-Bonn 1980, p. 220 ff.

אמר מה אנא מזבין לכון איקרא דאבהתי בפריטין [אמר להם: מה אני אמכור
לכם את כבוד אבי בפרוטות]
איני נהנה מכבוד אבותי כלום
מה פרע לו הקב"ה שכר... בו בלילה ילדה פרתו פרה אדומה
ושקלו לו כל ישראל משקלה זהב ונטלוה זהב ושקלוה³⁸ [ונטלוה]³⁹.

היותו מאשקלון, כפי שמוזכר ומודגש בכל נוסחי הסיפור,⁴⁰ הוא פרט בולט בעימות שבו, שכאן נוגד לו שכר הפרה: "ושקלו לו כל ישראל משקלה זהב". בבבלי השכר הוא "בששים ריבוא שכר" (אותו ממון שהפסיד בשביל כבוד אביו) במספר הטיפולוגי של "כל ישראל". במשא ומתן זה נוצר זיהוי ועימות בינו ובינם. ש"י פרידמן טוען שנוסח זה, שלא כנוסח הירושלמי בפאה ("ונטלוה"), הוא "שיבוש", כש"שקלוה" היא ארמית בבליית ללקיחה או קניין.⁴¹ אולם ניתן לטעון שרצף משחק המילים האליטריטיבי מכוון ומקסים באפקט של תיאור משקל וקניין הפרה מאשקלון. שמה של אשקלון הוא מ"תקל", שבארמית פירושו "לשקול", רמז לרקע המקום כמרכז מסחרי ופיננסי קדום.

היותו "גוי אשקלוני" ואף ראש העיר אשקלון – "ראש פטרבולי"⁴² היה = "ראש אבות העיר"⁴³ בלטינית (משחק מילים גם בזיקה לכבוד אביו) חשובה למעמדה של אשקלון כעיר גבול וקיטוב ארכיטיפוסי מאז היותה עיר פלשתית.⁴⁴ מזמן אנטיוכוס השלישי הייתה העיר מרכז תרבות יוונית פאגאנית ועיר עצמאית בתקופה הרומית. ממלחמת 66, שבה לחמו האשקלונים ביהודים וכבשום, הייתה עיר ש"יד עובדי כוכבים תקיפה" (כתובות כו ע"ב). במשנה ובתלמוד נדונה ברובה כארץ העמים (לעניין חיובי שביעית ומעשרות: ירושלמי שביעית פ"ו ה"א; ספרי דברים נא; תוספתא שביעית פ"ד ה"א; אוהלות פי"ח ה"ד-ה"ח, משנה גיטין פ"א מ"ב, ועוד)⁴⁵ וכמקום בית עבודה זרה קבוע (עבודה זרה יא ע"ב). בירושלמי פאה פ"ג ה"ז, יז ע"ד (ושיר השירים רבה ז, א) מסופר על שני אחים באשקלון שהיו להם שכנים רעים מאומות העולם שאמרו "אימתי יעלו יהודים אלו לירושלים וניקה את כל מה שיש להם, זימן להם הקב"ה מלאכים כדמותן והווי נכנסין ויוצאין בתוך בתיהם" (בקיטוב בין אשקלון לירושלים).

³⁸ ירושלמי פאה פ"א ה"א.

³⁹ ירושלמי קידושין פ"א ה"ז.

⁴⁰ בבלי קידושין לא ע"א; עבודה זרה כג ע"א, ירושלמי פאה פ"א ה"א, טו ע"ג; קידושין פ"א ה"ז, סא ע"ב; דברים רבה א, טו; פסיקתא רבתי פיסקא כג.

⁴¹ "דמא בן נתינה: לדמותו ההיסטורית", עמ' 122, הערה 155.

⁴² כ"י וטיקן. באשר לגירסה זו, ראה ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה, הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 447.

⁴³ S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1899, p. 140.

⁴⁴ שופטים יד, יט; שמואל ב א, כ; עמוס א, ח.

⁴⁵ וראה י' זוסמן, "ברייתא דתחומי ארץ ישראל", תרביץ מה (תשל"ו), עמ' 221-257; י' ברוכי, "תחום אשקלון בתקופה הרומית", תרביץ עב, ג (תשס"ג), עמ' 329-344.

המהר"ל קשר את "דמא" עם עשו, שהוא "אָדום",⁴⁶ שהצטיין אף הוא בכבוד אביו,⁴⁷ כדמות טיפולוגית ("ונוכל לומר כי לא גוי אחד היה").⁴⁸ ויש שציינו את היחס האמביוולנטי בתשתית הסיפור של הערכה וביקורת של חז"ל כלפי מידת כבוד ההורים בתרבות היוונית והרומית,⁴⁹ ויפה העיר מי שפירש⁵⁰ עניין פרה אדומה המטמאת טהורים ומטהרת טמאים (תנחומא בובר, חקת כג, ועוד), כמקביל לדמא עצמו במובן זה. ולדמא כנציג תרבות רומי (דמא/אדום = רומי)⁵¹ יש לצרף את המובא בבבלי קידושין לא ע"א: "כי אתא רב דימי אמר: פעם אחת היה [דמא בן נתינה] לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי, ובאתה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו, ולא הכלימה".

רבי אלעזר בן ערך; אמאוס (קהלת רבה ז, ב)

חמשה תלמידים היו לו לרבי יוחנן בן זכאי
כל זמן שהיה קיים היו יושבין לפניו, כשנפטר הלכו ליבנה.
והלך ר' אלעזר בן ערך אצל אשתו לאמאוס, מקום מים יפים ונוה יפה.
המתין להם שיבאו אצלו ולא באו.
כיון שלא באו בקש לילך אצלם ולא הניחתו אשתו. אמרה: מי צריך למי?
אמר לה: הן צריכין לי.
אמרה לו: חמת העכברים, מי דרכו לילך אצל מי? העכברים אצל החמת, או
החמת אצל העכברים?
שמע לה וישב לו עד ששכח תלמודו.
מאחר זמן באו אצלו, שאלו אותו: "פת חטין או פת שעורים מי טב אוכלה
בלפתן" ולא ידע להשיבן.

(אבות דרבי נתן, נוסחה ב, פרק כט)

ומפני מה לא נתגדל שמו בחכמה?

⁴⁶ ציינו את "ני'אמר עשו אֶל יַעֲקֹב הִלְעִיטְנִי נָא מִן הָאֵדָם הָאֵדָם הִזָּה... עַל פֶּן קָרָא שְׁמוֹ אָדָם... וַיַּעֲקֹב בְּנִתָן לַעֲשָׂו" (בראשית כה, ל-לד).

⁴⁷ בראשית רבה פב, יד; דברים רבה א.

⁴⁸ בירושלמי נרמז העימות בין שתי האבנים: "האבן שישב עליו אביו לא ישב עליו מימיו וכשמת עשאה יראה" – פולחן אלילי, ובין האבן הנדרשת לאפוד לעבודת בית המקדש. יש אולי משחק תלת-לשוני ב"אבן" (πέτρα, ביוונית) שישב עליו אביו ("פטר", pater בלטינית) של הפטרבולי, אבי מועצת העיר (paterboli בלטינית) שקיבל עליו כיראה, כשדמא אינו מוכן להחליף את כבוד אביו (pater = פטר) ב"פריטין".

⁴⁹ Gerald Blidstein, *Honor Thy Father and Mother*, New York 1975, pp. 6-7, 36.

⁵⁰ Benjamin Freedman, *Duty and Healing: Foundations of a Jewish Bioethic*, New York 1999, Appendix Clinical של האתר של Trials Research Group, McGill University Biomedical Ethics Unit (<http://www.mcgill.ca/CTRG/bfreed>) ומאז הורד.

⁵¹ בבלי עבודה זרה י ע"ב; בראשית רבה סג, ז; סז, י.

אלא כיון שיצאו מירושלים אמר: "אנה אלך" והוא שאמר: "נלך למאוס לעיר יפה שמימיה מתוקים" לא נתגדל שמו בחכמה והם שאמרו: "נלך לנו ליבנה למקום שמאבהים התורה, למקום שתלמידי חכמים מרובים" הם נתגדל שמם בחכמה.

אמאוס הוא מקום ה"דימוסיא" ("מרחצאות" בלטינית) שבתלמוד בבלי, שבת קמז ע"ב: "הלך רבי אלעזר בן ערך למקום מי הדיומסת (באבות דרבי נתן נוסחה א, יד: 'לדמסת, למקום יפה ומים יפים ונאים') ושכח את כל תלמודו". הצעתי שמוטיב **החמת** ו**עכברים** הוא משחק על שם מקום השכחה: "**אמאוס**" (Εμμαούς), שהוא שיבוש יווני של "**חמת**" על שם מעיין המרחץ שם (וכן שמו באיכה רבה א, מה ושיר השירים זוטא ו, ח: "שהגיעו [מרגלים] למישור של **חמת שביהודה**". ויוספוס, קדמוניות, יד:ה, ד; מלחמות א:ח, ה).⁵² וביוונית "**מאוס**" (μῦς) הוא **עכבר**, כבלטינית: mus. בזה בהבאת "**העכברים** אצל **החמת**" יתקשר מעיין החמת עם כלי **חמת** המים (על פי בראשית כא, יד), וחמת פת החיטין ושעורים בשאלה ששכח⁵³ כמו אצל העכברים. וכבר ציינו⁵⁴ את זיקת רבי אלעזר ומוטיב השכחה והעכברים בבבלי הוריות יג, ע"א-ע"ב:

תנו רבנן: חמשה דברים **משכחים** את הלימוד: האוכל ממה שאוכל **עכבר**... שאלו תלמידיו את **רבי אלעזר**: מפני מה הכלב מכיר את קונו, וחתול אינו מכיר את קונו? אמר להם: ומה האוכל ממה **שעכבר** אוכל **משכח**, האוכל עכבר עצמו, **על אחת כמה וכמה**.

בזה מתחדד העימות⁵⁵ שבין מעיין החמת עם רבי אלעזר בן ערך, "מעיין המתגבר", שמבין תלמידי רבי יוחנן בן זכאי במשנה אבות פ"ב מ"ט (פתיחת סיפור השכחה, "חמישה תלמידים היו לו לרבי יוחנן בן זכאי", זהה עם המשנה שם). בשכחה הבאה ממעיין החמת אין ה"מעיין המתגבר" יכול לעמוד אף על כמות תורה במידה מוגבלת של כלי חמת המים.

⁵² Nachman Levine, "R. Elazar b. Arach: The 'Overflowing Spring', the Emmaus Hot Spring, and Intertextual Irony", *The Journal for the Study of Judaism* 33 (2002), pp. 278-289.

⁵³ על פי תוספתא כלים, בבא מציעא, פ"ו ה"ז, פ"ו ה"ג; שם בבא בתרא, פ"ו ה"ד; וראה מתנות כהונה וחידושי רד"ל לקהלת רבה ז, ב.

⁵⁴ רבי יוסף חיים, בן יהודע, שבת קמז ע"ב; אלון גושן-גוטשטיין, "ר' אלעזר בן ערך: סמל ומציאות", יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 190.

⁵⁵ רבי יוסף חיים, בן יהודע, שם, וגושן-גוטשטיין, "ר' אלעזר בן ערך", שם.

שמות חכמים הקשורים בשמועותיהם

יש דוגמאות רבות של ציון שמועה של חכם בזיקה לשמו, כש"חז"ל נהגו כן דרך צחות או בדיחות הדעת וכעין מזכרת לעצם השמועה".⁵⁶ אך נראה שהמניע הוא צחות ואמנותית יותר מעזר לזיכרון.

בתלמוד בבלי

רבי יוחנן נתכנה "**בר נפחא**" (כתובות כה ע"ב; סנהדרין צו ע"א; מכות ה ע"ב; בבא מציעא פה ע"ב. ברש"י לסנהדרין צו ע"א: "נראה למורי דאביו של ר' יוחנן הוי נפחא ולהכי מיקרי 'בר נפחא', ואית דמפרשי 'בר נפחא' על שם יופיו"):

תנו רבנן: החותה גחלים בשבת חייב חטאת.

רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי אליעזר ברבי צדוק: חייב שתיים מפני שהוא מכבה את העליונות ומבעיר את התחתונות.

וכן אמר רבי יוחנן: **בנפח** שנו.

אמר רבי יוחנן: עד כאן לא נתגלתה טעמא של הלכה זו (בבלי כריתות כ ע"א)⁵⁷

"מזמור לדוד בברחו מפני **אבשלום** בנו", "מזמור לדוד"? "קינה לדוד" מיבעי ליה

אמר רבי שמעון בן **אבישלום**: משל למה הדבר דומה? (בבלי ברכות ז ע"ב)⁵⁸ מתניתין. המוכר בית הבד מכר את הים ואת **הממל** ואת הבתולות...

גמ'. ים: טלפחא. **ממל**: אמר רב אבא בר **ממל**: מפרכתא (בבלי בבא בתרא סז ע"ב)⁵⁹

אמר **רחבה** אמר רבי יהודה... דאציפי ותורין של **רחבה** כשרין משום תורין, ופסולין משום בני יונה (בבלי חולין סב ע"א)⁶⁰

אמר רבה בר **שילא** אמר רב מתנה אמר שמואל: מעשה ותלו את **השליא** בולד עד עשרה ימים (בבלי נדה כז ע"א)⁶¹

אמר רבא: מתקנת יהושע בן **גמלא** ואילך, לא ממטינן ינוקא ממתא למתא אבל מבי כנישתא לבי כנישתא ממטינן ואי מפסק נהרא לא ממטינן, ואי איכא תיתורא ממטינן ואי איכא **גמלא** לא ממטינן (בבלי בבא בתרא כא, ע"א)

[אמר רבא: מתקנת יהושע בן **גמלא** ואילך, לא מעבירים ילד מעיר לעיר. אבל מבית כנסת לבית כנסת מעבירים. ואם נהר מפסיק לא מעבירים, ואם יש גשר מעבירים ואם יש גשר של נסר אחד לא מעבירים]⁶²

⁵⁶ י' קאפח, "על שמות בעלי שמועה הזהים עם שמועתם" (כנ"ל הערה 4).

⁵⁷ ראובן מרגליות, שם.

⁵⁸ הורביץ, שם.

⁵⁹ רובנשטיין (שבהערה 9), עמ' 60.

⁶⁰ ש"י פרידמן, עמ' סב.

⁶¹ שם.

⁶² ראובן מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' 14.

אמר רב **מתנה**: מאי דכתיב (במדבר כ"א) "ומדבר **מתנה**"? (בבלי עירובין נד ע"א)⁶³

אמר ר"א **הכפר** ברבי, מה ת"ל: (במדבר ו) "**וכפר** עליו מאשר חטא על הנפש? (בבלי בבא קמא צא ע"ב, כ"י פירנצא בכתיב ארץ ישראל)⁶⁴

תאני רב **קטינא**: רובע **קטנית** לסאה (בבלי בבא בתרא צג ע"ב)⁶⁵
מתניתין. הרי נטיעות האלו קרבן אם אינן נקצצות... יש להן **פדיון**. הרי נטיעות האלו קרבן עד שיקצצו... אין להם **פדיון**. גמרא... ולעולם? אמר בר **פדא**: **פדאן** חוזרות וקודשות, **פדאן** חוזרות וקודשות עד שיקצצו, נקצצו **פודן** פעם אחת ודיו (בבלי נדרים כח ע"ב)⁶⁶

מתניתין. גזל בהמה **והזקינה**, עבדים **והזקינן**, משלם כשעת הגזלה...

גמרא... אמר ליה מר **קשישא** בריה דרב חסדא לרב אשי, הכי קאמרי משמיה דרבי יוחנן:

אפילו גנב טלה ונעשה איל, עגל ונעשה שור, נעשה שינוי בידו וקנאו (בבלי בבא קמא צו ע"ב)⁶⁷

כי אתא **רבין** אמר רבי יוחנן: יין נסך שנפל לבור ונפל שם קיתון של מים, רואין את ההיתר כאילו אינו, והשאר מים **רבין** עליו ומבטלין אותו (בבלי עבודה זרה עג ע"א)

אמר רבי **חנין**: **חן** מקום על יושביו (בבלי סוטה מז ע"א)

בעא מיניה **בן רחומי** מאביי: הריני נזיר לכשיהא לי **בן**, ושמע חבירו ואמר ועלי, מהו? אדיבוריה משמע, או אגופיה משמע? את"ל אגופיה משמע, אמר הריני נזיר לכשיהא לי **בן**, ושמע חבירו ואמר ואני, מהו? אנפשיה קאמר, או דילמא ה"ק: **רחימנא** לך כוותיך? (בבלי נזיר יג ע"א)

מנחם, שילא, ינאי, חנינה (בבלי סנהדרין צח ע"ב)

אמר רב: לא אברי עלמא אלא לדוד... ורבי יוחנן אמר: למשיח. מה שמו?
דבי רבי **שילא** אמרי: שילה שמו, שנאמר (בראשית מט, י) "עד כי יבא שילה".
דבי רבי **ינאי** אמרי: **ינון שמו**, שנאמר (תהלים עב, יז) "יהי שמו לעולם לפני שמש **ינון שמו**"

דבי רבי **חנינה** אמר: חנינה שמו, שנאמר (ירמיהו טז, יג) "אשר לא אתן לכם חנינה"

ויש אומרים **מנחם** בן חזקיה שמו, שנאמר (איכה א, טו) "כי רחוק ממני מנחם משיב נפשי"

63 שם.

64 שם, עמ' סה.

65 שם, עמ' נב.

66 שם, עמ' סא.

67 העירני ר' חיים גרשון שטיינמעץ.

מנחם, שילא, ינאי, חנינה = נוטריקון: **משי"ח**⁶⁸ (ודרשת ר' ינאי – "ינון שמו", היא כמובן מדרש שם כפול על שמו).
 מלכי צבאות **ידודון ידודון** (תהלים סח, ג): ר' יודן בשם ר' איני: "מלאכי צבאות" אין כתיב כאן אלא "מלכי" הן מלכיהון דמלאכייא, אפילו מיכאל ואפי' גבריאל **ידודון ידודון**.
 רבי יודן אמר: **ידודון** בהם **ממדדין** פיטקין המד"א "ואל עמי ידו גורל" (יואל ד, ג).
 ר' יודן בר' סימון אמר: **ידודון** בהליכה **ידודון** בחזירה (פסיקתא דרב כהנא פרשה ה; שיר השירים רבה פרשה ח, ב).

בתלמוד ירושלמי

רבי יונתן אמר קומי רבי חייה רובה בשם רבי שמעון בי רבי יוסי בן לקוניא: **לוקין** על תחומי שבת דבר תורה (ירושלמי עירובין פ"ג ה"ד, כא ע"א; פסחים פ"ו ה"א, לג ע"ב)⁶⁹
 ר' יונה בשם רב **חסדא** צריך להתיז כי לעולם **חסדו** (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד, ד ע"ד)⁷⁰
 כתיב "ארור אשר לא יקים את כל דברי התורה הזאת" וכי יש תורה נופלת? שמעון בן יקים אומר זה החזון שהוא **עומד** (ירושלמי סוטה פ"ז ה"ד, כא ע"ד)⁷¹
 רבי יונתן הוה **יתיב** [=היה יושב] מקשי איפשר אית הכא בר נש דשמע הלכה כרבי נתן.
 אמר ליה רבי יוסי בר חנינה: הא רבי שמעון בן יקים אמר "**יקום לעיל**" (ירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ט, כא ע"ד)⁷²
 אמר רבי יונה: **יונה** בן **אמיתי** נביא **אמת** היה (ירושלמי סנהדרין פ"א ה"ה, ל ע"ב)⁷³ [מדרש שם כפול]
 כד דרשה רבי **שמלאי** בציבורא בכון חברייא לקובליה אמרו ליה רבי כעטיפתינו בחול כן עטיפתינו בשבת אמר לון... מן הדא "ורחצת וסכת ושמת **שמלותיך** עליך וירדת הגורן" (רות ג, ג)... וערטילא הוות? אלא אמרה לה: "לבוש **מאנך דשובתא**" (פאה פ"ח ה"ז, כא ע"ב)⁷⁴
גידול בשם רב: כמה אתה נותן לבנך כך וכך כמה אתה נותן לבתך כך וכך כיון שקידשה זכת בין הבנות
 אמר רבי חייה בר יוסף אשכח **גידול רביתא** ומר **זעירתא** ["יכול היה **גידול** לומר דבר **גדול** ואמר דבר **קטן**"]

⁶⁸ הגר"א, קול אליהו, פיעטרקוב תרס"ה, סנהדרין צח ע"ב.

⁶⁹ הורביץ (שבעה ערה 9), עמ' 314.

⁷⁰ שם.

⁷¹ ד' שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' עח.

⁷² ש"י פרידמן, עמ' עא.

⁷³ שם, עמ' סו.

⁷⁴ העירני חתני, ר' מנחם פוזנר שי'.

אלא כיני כמה אתה נותן לבנך כך וכך וכמה אתה נותן לבתך כך וכך כיון שקידשה זכתה הבת בין הבנות והבן בין הבנים
 אמר רבי **זעירא**: והדא היא **זעירתא**? ["ודבר זה נחשב קטן?"] (ירושלמי כתובות פ"ה ה"א, כט ע"ג)
 "ויברך עזרא את ה' האלקים הגדול". במה גידלו? רבי גידול אמר: בשם המפורש. (ירושלמי מגילה פ"ג ה"ז, עד ע"ג)
 "ולא הלכו בניו בדרכיו ויטו אחרי הבצע" (שמואל א' ח), אמר רבי **ברכיה**: **מברכתא** [=שיירה] היתה עוברת בבאר שבע והיו מניחין צרכי צבור" (ירושלמי סוטה פ"א ה"ד, יז ע"א; כתובות פ"ג ה"א, לה ע"ד; בראשית רבה פה, יב).⁷⁵

אין בדעתי (או ביכולתי) לתעד את כל דוגמאות התופעה, וכאמור, ייתכן שקיימות דוגמאות אחרות רבות. אך דומני שדי בדוגמאות אלו ללמד על תופעת מדרשי השמות לסוגיהם כמרכיב אמנותי בספרות התלמוד. יש לעיזובה תפקיד אמנותי חשוב לא רק ברובד הסגנוני של רטוריקה יצירתית כי אם ברובד הרעיוני של עומק משמעות מחשבתית.

⁷⁵ וינקופ (שבהערה 9), עמ' 17.